

UDK:091

Arslanbay ORAZBAYEV,
Qoraqalpoq davlat universiteti dotsenti, PhD
E-mail: arslanorazbaev352@mail.com

O'zbekiston davlat san'ati va madaniyat instituti Nukus filiali dotsenti PhD K.Yusupov taqrizi asosida

PHILOSOPHICAL VIEWS OF I. YUSUPOV

Annotation

This article analyzes the Fatherland, patriotism, human problems, a person's attitude to the world, ways of changing the environment and his methods in the work of the great poet I. Yusupov from a socio-philosophical point of view.

Key words: Homeland, patriotism, philosophy, native land, literature, poetry, lyrics, humanism, philosophical anthropology, philosophy, human, spirituality, poetry, lyrics, social philosophy.

ФИЛОСОФСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ И. ЮСУПОВА

Аннотация

В данной статье с социально-философской точки зрения анализируются Отечество, патриотизм, проблемы человека, отношение человека к миру, способы изменения окружающей среды и его методы в творчестве великого поэта И. Юсупова.

Ключевые слова: Родина, патриотизм, философия, родина, литература, поэзия, лирика, гуманизм, философская антропология, философия, человек, духовность, поэзия, лирика, социальная философия.

I.YUSUPOVNING FALSAFIY QARASHLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada buyuk shoir I. Yusupov ijodida Vatan, vatanparvarlik, insoniy muammolar, insonning dunyoga munosabati, atrof-muhitni o'zgartirish yo'llari va uning usullari ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilindi.

Kalit so'zlari: Vatan, vatanparvarlik, falsafa, to'g'ilgan er, adabiyot, poeziya, lirika, gumanizm, falsafiy antropologiya, falsafa, inson, ma'naviyat, poeziya, lirika, ijtimoiy falsafa.

Kirish. Buyuk iste'dod sohibi, poeziya yulduzi Ibrayim Yusupov qaysi mavzuda asarlar yozmasin, ularni o'zining pok yuragidan kelib chiqib, falsafiy asarlarni yaratdi. Chunki, shoirning yuragi toza, fikrlari ma'noli chuqurda yotganligini his qilish qiyin emas. Shuningdek, shoir o'zining to'g'ilgan eri bilan Vatanini ta'riflar ekan, u bu his-tuyg'uni o'zining onasi bilan taqqoslash orqali tasvirlaydi. U to'g'ilgan eri haqida o'ylar ekan, shoirga o'z qishlog'idagi har qanday ekzotik manzaralardan da o'z onasining mehr-muruvvatli qiyofasini tasavvur qiladi. Bunday belgilarni shoir ko'plagan qo'shiq qatorlarida aniq ko'rsatgan. Masalan, uning o'tgan yillarda yozilgan Vatan (1963) degan she'rida shunday deydi:

“Sen eñ dáslep shayqaldıń tal shaqasında,
Men órmelep barıp sordım palıńdı
Qabıǵıńnan sırnay soǵıp shertken waǵımda,
Sada sestıń bayanladı janımdı menıń.
Men seniń bir jas putaǵıń, jasaw joq sensiz,
Dep bezildep suw boyında juwırdı sırnay
Durıs, – dedi dawısı menen jıńıshke hám minsiz,
Perzentine uya toqıp turǵan qurqıtday.
Quday ma, ya qurqılday ma? Kim sheber eken?
Jarıqlıq-ay! – dedi anam uyaǵa kelip,
Sonda anamńıń miyrim tolı nurlı júzinen,
Tuńǵısh ret tamıǵanman men seni kórip”[1].

“Darhaqiqat, shoir ta'kidlaganidek, ona bo'lmasa har qanday insonga da, tirik jonzatga da, to'g'ilgan erda, ona Vatanda yo'q degan so'z. Bu erdagi har xil hayotiy manzaralar, kichkina detallar oddiy qishloq bolasi uchun tabiiy, biroq ayrimlar uchun tasavvur qilish qiyin bo'lsa da, shoir tabiiyatli insonlar uchun xarakterli manzaralar hisoblanadi”[2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). I.Yusupovning yana bir “Men shaharda o'qiganda” (1987) degan asarida yuqoridagi yozilgan vaqtdan ko'p yillar o'tgan shunda, farzand Vatan to'prog'ini o'z onasi bilan chambarchas bog'liq holda tahlil qiladi. Undagi shunday satrlar juda ta'sirli:

Sabaqtan kesh shıǵar edik
Men qalada oqıǵanda
Kún bata awıldan kelip
Kúter edi anam sonda.
Endi bazda mashinalı
Ótsem zuwlap sol káradan
Jelbirep aq oramalı
Meni kútip turar anam.
Hám tóbemdi kórgen sayın,
Quwanıp qol bılǵaǵanday,
Sharshadıń-aw, aylanayın!
Dep basımnan sıypaǵanday.

Qo'shiq satrlarining ma'noligi shunda, falsafiy mazmunga ega ekanligi bilan lirik qahramonning o'z onasi bilan birga, kindik qoni tomgan to'g'ilgan erga bo'lgan his-to'yg'ularini o'quvchiga ta'sirli qilib etkazib beradi. Shu bilan birga, hayot haqiqatligini tabiiy tasvirlashdan kelib chiqqan holda, “Elbirab oq ro'moli, Meni kutib turar onam”, - degan satrlaridagi manzaralarning shoirning onasining qabri boshidagi musulmonlar dasturi bo'yicha yog'oshga boylangan oq ro'mol bilan da mos kelishi o'quvchilarni hayot haqida mantiqiy va falsafiy jihatdan fikrlashga undaydi, eng asosiysi, insoniylikka, hayotning ma'no-mazmunini tushunishga da yo'naltiradi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). “Vatan deganda shoir tomonidan dastavval o'zini otko'nchakka solib tebratgan qora tolini eslashi, shu “qora tol”

obrazining bir butun simvolik ko'rinishga aylanishi jamiyatimiz tomonidan oldindan aytilib kelingan"[3]. Shuningdek, Vatanni eng dastlab o'z ovuli deb tushinishi da tabiiy hodisa ekanligi aniq. Shoirning "Ovul-ovul" (1982), degan asarida bir qancha prozaizmga berilsa da, o'zining kindik qoni tomgan erini alohida sevinch pafos bilan izohlaydi, unda bugungi kundagi mavjud muammolarni o'rta qo'yadi, qishloqdoshlarini zamonaviylikka chaqiradi, to'g'ilgan erning zamonga mos istiqbol qiyofasini haqiqatlikka asoslangan tasavvur bilan tasvirlaydi. Bunday rasmlar, o'rta qo'yilgan belgilar muammolarni da tashlay bilish faqatgina "men sizni sevaman, to'g'ilgan-Vatan!" degan yolg'on, safsata qichqiridan ko'ra ko'p foyda keltiradi. U ikkinchi tomondan shoirning da, lirik qahramonning da, fikrlarining kengligi bilan chuqurligini namoyon qilganday bo'ladi. Bari bir shoirga bunday to'g'ilgan erga degan uning cheksiz sevinchi, romantikasi yot emas. Masalan:

Ulken shahar arasinda,
Qalin terak arasinda,
Elespesiz bir awil bar,
Kegeylini jagasinda.

"Tuwlgan jer" degan sozdin,
Mani berip payqasina,
Qoyar edim juldiz etip,
Aspanda ay qasina.

Shunday, shoirning to'g'ilgan erni ko'klarga ko'taruvchi shunday romantikaga to'lgan qatorlari da yoqimli namoyon bo'ladi, ularning barchasi kindik qon tomgan to'proqqa bo'lgan cheksiz muhabbat bilan vujudga kelgan tafakkurlar ekanligi ma'lum. Bularning farqini hozirgi o'rta maktabni bitirib, birdaniga shaharlik bo'lishga intilayotgan yoshlar jon-toni bilan yaxshi tushunib etsa, umumiy jamiyatimiz uchun da, ularning o'zlariga da ko'p foyda keltiradi. Darhaqiqat, har kimning to'g'ilgan eri – u uchun hech narsaga almashtirib bo'lmaydigan – podshohlik. Shuningdek:

Nesiyben min jortsadaqi,
Kop jerge duz tartsadaqi,
Danq marteben artsadaqi,
Tuwgan jer ushin balasan,

Ogan bas iyip barasan, – degani bejizga emas.

Shoir ushbu to'g'ilgan to'proqning buyukligini, unga degan sog'inch his-to'yg'ularini, o'zining bolalik davrini eslashi bilan, ularni jonli go'zal va harakatchang manzaralar bilan tasvirlagan.

Umuman olganda, shoirning dastlabki yillardagi Vatan, to'g'ilgan er to'g'risidagi asarlarini o'qib qarasa, ularda yoshlik romantikasi, bolalikni sog'inch, ayrim ekzotik manzaralarni da chuqur tasvirlash kabi belgilarni ko'proq uchratsak, badiiy so'z ustosi so'ngi asarlarida bo'lsa bir qancha yangi qirralari, zamonning da boshqacha tus olishiga bog'liq o'zining mahorati, to'g'ilgan to'prog'idagi yuz berayotgan salbiy hodisalarning da bet pardasini haqiqat bilan ochishga iste'dodi bilan namoyon bo'ladi. Bunday o'zgarishlarning bo'lishi da, bizningcha tabiiy, chunki vaqtning o'tishi bilan zamonlar, odamlar o'zgaradi, shoirning ijodkorlik evolyutsiyasi da o'sib boradi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). I.Yusupov umuman olganda, buyuk shoirlarning biri hisoblanadi. U hayotdagi kichkina manzaralardan da yuksak falsafiy xulosa chiqaradi. Shoirning ko'pchilik she'rlarida hayotdagi bitta manzarani jonlantirib tasvirlasa da uni o'z Vatani, xalqining taqdiriga bog'lab bergisi keladi. Bularning barchasi fikri va tasavvurlarining kengligidan, shoirlik his-to'yg'ulardan, Ona Vatanga bo'lgan muhabbatidan vujudga keladi. Ibrayim Yusupov to'g'ilgan xalqi haqida "Ordenli xalqima" degan she'rida birinchi navbatta tarixiy xulosalarni berishi, uning dardini Qora tog'ning bag'riga taqqoslashi, bu haqiqiy

iste'dodning tasvirlash usulidir. Ammo, eng asosiy narsa – shoirning, lirik qaharmonning xalqiga sevinchi, uning o'z xalqining issig'i bilan da, sovug'i bilan da, birga bo'lishi yuksak xususiyatidir. Asar lirik qaharmonning xalqiga bo'lgan yuragi toza, Ona xalqining tarixiy taqdiriga haqiqiy qarashdan chuqur jonkuyarlik, gumanistik sezgilari bilan munosabatda bo'ladi.

Shoirning yuragini to'g'ilgan to'proq bilan ona erimizning bugungi shunday qiyofasi qiynaydi, uni cheksiz ozob-uqubatlarga soladi. So'z mahoratining tasvirlashlari juda jonli, shu sababli da Orol dengizi taqdirini ko'pchilik yozuvchilarimizning T.Qayıpbergenov, M.Seytniyazov, O.Abdiraxmanov va boshqalarning asarlarida so'z etilsa da, I.Yusupovning yuqoridagidek, lirikasi to'g'ilgan Vatanimizning bugungi qiyofasiga jonkuyarlik bilan munosabatda bo'lishi yuksak bahoga loyiqdir. Milliy falsafiy qarashlarimiz bilan poeziyamiz shunday fikrlarni, Vatan to'prog'ining xavf ostida qolayotganligini butun dunyoga ma'lum qilgani uchun da, hozir Orol dengizi masalalari dunyoviy muammolarning biriga aylandi. Prezidentimiz Birlashgan Millatlar Tashkilotining majlisida bu masalani o'rta qo'yadi. Bunday ishlarning amalga oshirilishida qoraqalpoq xalqining farzandi sifatida Ibrayim Yusupovday so'z mahoratlarining badiiy asarlarining ahamiyati katta.

"Shoir o'z asarlarida faqatgina Vatanimizning bugungi achinarli taqdirini, Orol masalasini bir tomonlama umidsizlik qarashdan tasvirlash bilan cheklanmagan. Aksincha, shoirning bu yo'nalishdagi optimistik fikrlari ulkan. Bu uning ko'proq "Bu er hali zo'r bo'ladi" she'rida aniq aks etgan"[4]. She'rdagi mazkur satrlar yuksak vatanparvarlik his-to'yg'ularni tahlil qiladi;

"Bardur boljaw qabiletim,
Bilgen narsem sol boladi,
Sal azraq sabir etin,
Bul jer ele zor boladi.

...Awiz suwin duzlaq bolsa,
Uyrenge oz duzin bolar...
Duz tatip ket degende de,
Tegin aytqan dep bolmaydi.

Biraq jetpes oz jerine,
Qansha jaman degende de,
Beyishti tap qaq torine,
Kottejd qurip bergende de.

Oytkeni bir qarabaraq,
Shop emes goy, adam degen,
Temir tamir urgan daraq,
Watan degen, Watan degen!" [5].

Bu erdagi shoirning so'zlari murakkab emas, oddiy, tushunarli qilib aytilgan, biroq u o'z haqiqati bilan tasvirlanadi. Shu bilan birga, buyuk iste'dodning qo'llagan taqqoslashlari da o'z zamonaviyligi bilan, alohida qizig'uvchilik o'yg'otadi. Shoir o'zining bu she'rida yana da, Ona Vatanni o'zi oq sut emgan ona obrazi bilan taqqoslab, mustahkam bog'liq holda ta'riflaydi.

Darhaqiqat, bu fikrlar turmush haqiqati asosida juda ta'sirli aytilgan dono falsafiy fikrlardir. Shoir shunday dunyoning bir butun holatda tahlil qilib, Vatanning kuch-qudratini namoyon etadi.

I.Yusupov o'zining maqolasida ta'kidlaganidek, shoirning fikri faqatgina to'g'ilgan eri bilan cheklanmay, butun sayyorani tasavvuri bilan izohlaydi, uning bir burchagidagi yig'layotgan go'dak tovushi shoirning yuragini yaralaydi. So'z mahorati shunday fikrlarini oq qog'oz betlariga realistik bilan tushirish orqali umuminsoniy fikrlarni tahlil qiladi va insonlarni insoniylikka chaqiradi.

Falsafa odamning tabiiy-ijtimoiy ahamiyati, uning olamdagi tirik janzodlardan ajralib turadigan o'rmini, farqini tushuntiradi. Inson ma'naviyatining atrof-muhitga bog'liq bo'lgan mexanizmini ko'rsatadi. Odamning olamga bo'lgan munosabati uning atrof-muhitni, hattoki, o'zini-o'zi o'zgartirish yo'llari va usullari, o'z taqdirini o'zi belgilovchi buyuk maqsad ekanligi har tomonlama inson falsafasida tahlil qilinadi. Odam to'g'risida falsafa uning manfaati, zaruriyati va ishonchi bilan bevosita bog'liq.

«Ibrayim Yusupovni qoraqalpoq xalqining XX asrdagi Pushkini deb hisoblash mumkin. Bu taqqoslash haddan tashqari oshirib yuborish emas. Chunki, unga har tomonlama asoslar bor; uning ijodkorligining chuqur realizmi, yuksak darajadagi mahorat, janrlilik xilma-xillilik shu bilan birga, uning ijtimoiy-falsafiy qarashlari da o'z ichiga qamrab olishi, uning asarlarini har tomonlama falsafiy jihatdan tahlil qilishga imkoniyat beradi. Agar da Ibrayim Yusupovning asarlari boshqa da tillarga ona tilimizdek, mahorat bilan takomillashtirilgan sifatda tarjima qilinganda edi, bizning poeziyamiz butun dunyoviy miqyosda tan olinishi yana da yuksak darajada bo'lar edi»[6].

Bizning buyuk va murakkab asrimizda odamning obrazini yaratish unga falsafiy ma'no berishni o'zining burchi deb hisoblagan adabiyot vujudga kelib boshladi. O'tgan sobiq ittifoq davridagi falsafada “odam mehnat resursi”, “inson mehnatning sub'yekti” degan bema'ni fikrlar bo'ldi. Shu bilan birga, odam degan mashinaning bir “qismi”, uning o'rniga qo'yiladigan “bo'laklar” ko'p deb har bir odamning individual imkoniyatini esga olmay, qo'rqitish iskanjasini ma'qullar edi.

Hozirgi zamon, ijtimoiy progress, ayniqsa, fan va texnikaning rivojlanishi, insonning jismoniy va ma'naviy qiyofasiga professional mutaxassisligiga ta'siri, uni bir butun o'rganishni taqozo qildi. Demak, hozirgi davrdagi shoirlarning odamni tushunishi, u oddiy tabiiy jonzat emas, ya'ni mashinaning bir bo'lagi emas, faqatgina mehnat resursi emas, balki majmuaviy rivojlanuvchi tushuncha. “Odam toshdan qattiq, guldin nozik” (I.Yusupov).

Bu qarashdan I.Yusupovning poeziyasidagi falsafiy tafakkurlar hozirgi zamon qarashiga da to'g'ri keladi. Sababi, uning poeziyasi uning donoligidan chiqib, bizni yana da donolikka etaklaydi. Uning falsafasi orqali odam dunyoning lazzatini tushunadi. Uning asarlari “falsafa bilan chug'ullanishni hohlagan odam poeziyasiz bo'lmaydi. U poeziyaviy asarlarni o'rgangannan boshlab – falsafiy fikrlashni o'rganadi” degan qadimgi yunon mutafakkiri Plutaxning so'zining haqiqat ekanligiga ishoniradi”[7].

I.Yusupovning poeziyasida odam jonli kurashuvchi, charshamaydigan shaxsiy mardlikning namunasidir. Uning hayotini u toshdan qattiq, guldin nozik deb qaraydi. Shoirning inson haqidagi fikrlari keng. Unda tasdiqlash va bekor qilish, yaxshi ko'rish va yomon ko'rish dialektikasi, insonning jon aksini ochib, unga quvonchga, baxtli yo'l ko'rsatib, turmushini engillatishni o'rgatadi. U buyuk quvonchli davrda odamlarning yaxshilanishini hohlaydi. U inson dunyosining qarama-qarshilikli, hayotidagi o'tkir kurashini ko'rib, uning yangi hayotga intilishi uchun yo'l ko'rsatadi.

Poeziya dunyoning ovozi, haqiqatning chin tovushi. Uning qonuni hayotning qonuni. Demak, hayot qonunini e'tiborga olib, uning lazzatini, abzalligini tushuntirish uchun shoir inson falsafasi bilan gaplashadi. Zero, inson falsafasi inson harakatlaridagi, intilishlaridagi ko'ngil to'yg'ularidagi hodisalarining xilma-xillilik singari cheksiz. Unda inson hayotining dialektikasi aks etadi. Shoir bu masalada baxtli odam kim degan savolga javob izlaydi, baxt bilan baxtsizlikning ta'sirli manzarasini tahlil qilishga intiladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston va Qoraqalpog'iston xalq shoiri, O'zbekiston Qahramoni I.Yusupov faqat shoir sifatida emas, balki badiiy tarjimalari bilan 100 ga yaqin adabiy tanqidiy va adabiy nazariy maqolalari bilan qoraqalpoq adabiy jarayonining rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shdi. Muallifning adabiy aloqadorlik masalalari o'rin olgan har xil janrdagi bosmada chiqqan maqolalarida falsafiy ta'sirchanglik bosim. I.Yusupovning shoirlik tajribasi uning maqolalaridagi mazmuni chuqurligini, ilmiylikka nisbatan badiiy ta'sirchanglik asosida etkazib berish doirasining kengayishini ta'minlay olgan. Qardosh xalqlar adabiyoti vakillariga bag'ishlanib, yozilgan asarlarida voqealar, esga tushurishlar asosida o'quvchini qizig'uvchilik bilan o'qishga yo'naltiradi, zeriktirmaydi.

Xalqimizning qardosh xalqlar adabiyoti vakillari, ularning asarlari bilan tanishishda I.Yusupovning badiiy tarjimalari bilan bir qatorda adabiy aloqadorlik masalalari o'rin olgan maqolalarining da o'rni muhimdir. I.Yusupov jahon adabiyoti klassiklaridan Pushkin, Lermontov, Geyne, Bayron, Shevchenko, Hafiz, Omar Hayyam, Navoyi, Maqtumquli, Hamza, Vurgun, G'.G'ulom, X.Alimjon, Zulfuya, R.Gamzatov va boshqa so'z zargarlarining klassik asarlarini tarjima qildi.

I.Yusupov XX asr qoraqalpoq poeziyasini oldin ko'rilmagan yuqori marralarga olib chiqdi. U qoraqalpoq tilining cheklanmagan keng, boy imkoniyatlari asosida falsafiy tafakkurning yangi shakllarini o'z ijodida namoyon qila oldi. Bu sohada shoir ijod maktabini yaratdi. Shoir poeziyasi asrlar sinovidan o'tib, milliy falsafiy tafakkurimizning eng yuksak marralarining biri sifatida qolishi shubhasiz.

Ibrayim Yusupovning qaysi asarini olib qarasaqda, unda uning poeziyasida hayot singari abadiylik deb hisoblab, uning bilan g'ururlanib, ezgulikka intilib yashovchi insoniyatning arzu-armonlarini, jon va tana go'zalligini chuqur tahlil qilganligini ko'ramiz. Uning lazzatli lirikasi, falsafiy poemalari, qaytadan to'g'ilgan yurtining, yangi ozod va obod hayotini ruhlantirib, uning yuksalishiga hissa qo'shib, xalqning ma'naviyatini tiklashga yo'naltiradi. Ibrayim Yusupov jahonga poeziya yulduzlarining biri bo'lib tanildi. Zero, poeziya abadiydir. Ezgulikka intilgan insonning arzu-armonlari bor bo'lsa, muhabbati o'lmagan bo'lsa, go'zallikka ochiqligi eskirmagan bo'lsa, his to'yg'ulari so'nmagan bo'lsa, insoniylik fazilatlarini yo'qolmagan bo'lsa, poeziya da albatta yashaydi, uning ildizi mustahkam, nuri porlab turadi.

ADABIYOTLAR

1. Юсупов И.. Дала эрманлары китабынан. Ўатан. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1966. 21-бет.
2. Есенов Ж.. Поэзия жулдызы. – Нөкис: «Билим», 2003, 5-бет.
3. Есенов Ж.. Поэзия жулдызы. – Нөкис: «Билим», 2003, 6-бет.
4. Есенов Ж.. Поэзия жулдызы. – Нөкис: «Билим», 2003, 13-бет.
5. Юсупов И.. Дузлы самаллар китабынан. Бул жер эле зор болады. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 73-бет.
6. Есенов Ж.. Поэзия жулдызы. – Нөкис: «Билим», 2003. – Б. 3.
7. Базарбаев Ж.. Даналығы гөззаллыққа уласқан шайыр. – Нөкис: «Билим», 2008., 46-бет.